

DENUMIRI ALE SFINTEI SCRIPTURI ÎN HRONOGRAF DEN ÎNCEPUTUL LUMII (MS. 3517)*

MIOARA DRAGOMIR
Institutul de Filologie Română „A. Philippide”, Iași
mioaradragomir_2006@yahoo.com

Résumé: Dans le texte *Chronique dès le commencement du monde* (ms. 3517), le traducteur utilise, dans des contextes différents, plusieurs dénominations lorsqu’il se rapporte à la Sainte Écriture: 1. dans dix situations on rencontre le terme *Biblia*, qui dans un seul cas seulement a comme équivalent le terme ἡ Γραφή δε Κιγαλας; 2. le terme *Scrisoare* est, très probablement, un calque sémantique, une réminiscence du mot grec Γραφή; 3. le syntagme *Svânta Scrisoare*, une traduction, partiellement calquée, du syntagme grec η Θεία Γραφή; 4. le pluriel *Scrisori*, auquel correspondent, dans le texte grec, les équivalents τὰ Βιβλία εἰ τὰ Βιβλία τῆς Ἐκκλησίας μας (*cărțile bisericii noastre*), alors que dans un autre cas, on a traduit exactement le syntagme par le nom et l’adjectif au pluriel Θεῖαις Γραφαῖς; il est possible que, dans ce cas, le texte de Kigalas se rapporte aussi à d’autres livres religieux; 5. le syntagme avec le nom et le déterminant au pluriel, *Svintele Scrisori* (qui apparaît environ quinze fois); dans beaucoup de ces situations, dans le texte grec il n’y a pas de mot ou syntagme qui ait été traduit ou calqué, mais dans quelques endroits nous avons identifié les équivalents suivants: η Γραφή (*Biblia*, „Sfânta Scriptură”), η Θεία Γραφή (*idem*, à l’exception du fait que l’adjectif est aussi précisé, Θεῖα „sfânta”), η Θεόπνευστος Γραφή („*dumnezeiasca Scriptură*”); le pluriel du nom, *Scrisori*, se rapporte, le plus probablement, aux deux parties de la *Bible*, l’*Ancien* et le *Nouveau Testament* (appelées aussi, dans le roumain ancien, *pravile*); 6. le syntagme *dumnădzăieștili Scrisori*, qui a comme équivalent dans le texte grec le syntagme Θεῖα Γραφή; 7. la dénomination slavone *Pisanie*, précédée par un adjectif, *dumnădzăiasca* (deux fois), *svânta*, et dans le texte grec, dans l’une des situations où apparaît l’épithète *dumnădzăiasca*, nous avons identifié le syntagme Θεῖα Γραφή; 8. le syntagme *Bojestăvnaa Pisanie*, qui traduit du texte grec au slavon le syntagme Θεῖα Γραφή; 9. toujours au slavon, le pluriel *bojestăvnele* (*i.e.* *dumnezeieștile*) *Pisaniū*, qui indique le fait que le traducteur envisageait dans l’ensemble les livres de l’*Ancien* et du *Nouveau Testament*. Toutes ces dénominations, étaient-elles utilisées à l’époque? Quelques-unes étaient connues par le clergé et les laïcs instruits, les unes surtout par le clergé, d’autres surtout par les laïcs, tandis qu’une partie d’elles avaient pénétré aussi parmi les classes moins ou pas du tout instruites. En tout cas, comme *La Chronique dès le commencement du monde* (MS. 3517) est traduite par un grand érudit, polyglotte, de type encyclopédique, mais qui s’avère un grand connaisseur des

* *Dénominations de la Sainte Écriture dans la Chronique dès le commencement du monde* (MS. 3517).

problèmes d'ordre religieux, elle constitue une source vraiment particulière, qui nous a permis d'apprendre les principales dénominations en ce qui concerne la Sainte Écriture, tels qu'elles apparaissaient dans la culture ancienne, c'est-à-dire les neuf modalités de dénomination du texte sacré, que nous venons de présenter ci-dessus.

Mots-clés: chronique, dénominations de la Sainte Écriture, différences par rapport aux originaux grecs.

I. Coordonata religioasă este predominantă, în general, în cronografe. În ce privește traducerea din limba greacă a *Hronograf den începutul lumii* din MS. 3517, evenimentele, denumirile, comentariile religioase descrise în originalul grecesc al lui Mateos Kigalas sau al lui Dorotheos de Monemvasia sunt, în multe situații, dublate de cele ale traducătorului. Noi am atribuit această operă, pe baza unei întregi argumentații filologice și lingvistice, cărturarului Nicolae Milescu Spătarul care, după cum se știe, a tradus, pe lângă alte texte, și *Biblia*, încercând o versiune de tip filologic, cu note și diferite comentarii (Dragomir 2007; Dragomir 2017).

Am estimat că *Hronograful* a putut fi tradus în perioada 1658-1661, dar, cum textul original al traducerii s-a pierdut, noi cercetăm copia din MS. 3517, care s-a stabilit că este prototipul a peste 70 de copii manuscrise (Mihăescu 2006, 173, 240) și pe care am dat-o în funcție de diferite repere ca fiind scrisă începând cu data terminării traducerii și înainte de anul 1672.

Comentariile traducătorului referitoare la evenimentele descrise în acest cronograf sunt numeroase. Cele cu privire la textul Sfintei Scripturi sau la diferite momente biblice denotă o bună cunoaștere a textului sacru și un profund sentiment religios, așa cum reiese și din fragmentele pe care le vom prezenta în lucrarea de față. Dar cum denumește traducătorul, Nicolae Milescu Spătarul, Sfânta Scriptură, atunci când o pomenește? Oare denumirile utilizate în *Hronograf* sunt cele care au circulat, în general, în epocă? Dintre acestea, unele erau preferate de clerici, iar altele de laici? Care din aceste denumiri intraseră din registrul cult în cel popular, utilizat și de oamenii simpli, fără carte? Sunt întrebări pe care, în acest context, avem datoria să le exprimăm, dar la care se poate răspunde cu greutate, dacă nu cumva este chiar imposibil de dat un răspuns într-o situație sau alta.

II. Una dintre denumirile Sfintei Scripturi în *Hronograf den începutul lumii* este exprimată prin lexemul *Biblia*. Traducătorul folosește de mai multe ori acest termen (mai precis, de zece ori), fără glose, ca și cum ar fi o denumire pe care o utiliza curent. În aceste contexte, cartea sfântă este invocată ca reper absolut, dar și ca un fel de martor care evocă fapte și evenimente: *cum spune în Biblie*, *cum spune Bibliia*, *dăzice în Biblie*, *precum spune la Biblie* etc. Traducătorul utilizează termenul *Biblia* într-un mod cu totul firesc și ne-am aștepta ca, în epocă, aceasta să fie o denumire frecventă a cărții sfinte. Dar, consultând seria veche a *Dicționarului limbii române* redactat sub egida Academiei (DA, s.v. *Biblie*), constatăm că singura atestare este cea din titlul *Bibliei de la București*, de la 1688, unde acest termen este și glosat: *Bibliea, adică dumnezeiasca scriptură...*

Conform Dicționarului tezaur, cuvântul provine din latina bisericească *biblia*, cu etimologia indirectă gr. βιβλία, pluralul lui βιβλίον, diminutivul lui βιβλος „carte”; într-un comentariu privind etimologia, se precizează: „Biblia fiind cartea prin excelență a creștinilor”. Prin urmare, tindem să credem că pentru traducătorul *Hronografului*, care era un laic, cărturar poliglot, vorbitor și traducător din diferite limbi, termenul *Biblie*, preluat din latina bisericească, era unul familiar. Dacă este să răspundem la întrebările conturate mai sus, referitoare la circulația denumirilor cărții sfinte la nivel diastratic și diafatic în epoca veche, probabil că termenul provenit din latină circula mai ales printre învățații laici și printre clericii cu mai multă știință de carte, iar în rândul oamenilor simpli, cel mai probabil, acest termen nu ajunsese să fie folosit în acea epocă.

Prezentăm contextele din *Hronograf* în care apare termenul *Biblie* atât pentru atestarea faptului lingvistic ca atare, cât și pentru a se observa naturațea cu care îl folosește traducătorul. Pentru a afla dacă acest termen are corespondent în cronograful lui Matheos Kigalas (K), textul grecesc principal de pe care a fost tradus *Hronograful*, am făcut comparație cu pasajele echivalente și, acolo unde a fost cazul, le-am redat:

1. a) „Și ș-altele multe proroci Iacov pentru fiu-său, Iuda, și-l blagoslovi, precum să află mai îndelungat scris în *Biblie*” (f. 27^r);

b) „Și sări David pre o fereastră de sus și-au scăpatu den mâna socru-său, lui Saul. Și multe nevoi au avut David despre Saul. Și-au fostu ședzând ascunsu pren munț și pren peșteri, că l-au tot fost căutându, să-i facă samă, cum spune la *Biblie*. Iar Dumnădzău l-au tot feritu, până i-au venitu vreamea de-mpărățiaie” (f. 64^v).

Textul cu referirile la prigonirea lui David nu se află în cronograful lui Kigalas și, deci, nici echivalentul pentru termenul *Biblie*. Observăm că acest pasaj se continuă cu un altul în care se pomenește despre moartea lui Saul: „Iară peste neapestită vreame, s-au sculatu iarăș palestinii asupra lui Saul și strâmsără oști multe fără samă și marsără peste Saul și-l biruiră și-i sparsără oștile, de nu să aleasără doi cu doi. Și fugi Saul numai cu un boiëriu al său în locu de slugă și s-au pus cu inema în sâmccea paloșului său și s-au giunghiat, numai să nu-l prindză palestinii viu, să petreacă moarte cu rușine” (f. 64^v).

Specificarea că cel care îl însoțea era „un boieriu al său în locu de slugă” aparține traducătorului, sensibil la detaliul că cel care purta arma unui comandant nu era o simplă slugă, ci avea un rang. În textul grecesc acesta este numit numai δοῦλον „slugă”: ἐφυγεν με ἔναν δοῦλον μόνον [πδ]¹ (84). În traducerile românești din epocă ale *Bibliei*, de asemenea, nu se face referire la rang: în B1688: „cela ce purta uneltele lui” (1 Reg. 31:4); în MS. 45: „cela ce rădica uneltele lui”; în MS.4389: „cela ce purta arma lui”.

Continuarea acestui fragment denotă o foarte bună cunoaștere a *Bibliei*, întrucât traducătorul explică moartea lui Saul evocând neascultarea lui în fața lui Dumnezeu

¹ Grafia secvențelor grecești este cea din edițiile citate.

în episodul despre împăratul Agag. Or, aceste momente nu sunt reluate în K: „Și așa fu săvârșirea lui Saul împărat, pentru căce n-au făcut pre-nvățătura lui Samuil prorocu, cum au fostu poronca lui Dumnădzău, când au bătut pre Agăgu împăratu și pre toț amalicteanii. Și daca l-au prinsu viu, nu i-au tăiat capul, ce l-au iertatu până au trimis Dumnădzău pre Samuil prorocu, de l-au giunghiat însuș cu mânule sale” (f. 64^v).

c) În fragmentul care urmează, cuvintele lui Dumnezeu despre David nu se află în Kigalas, deci nici pomenirea denumirii cărții sfinte: „Și avea istrailteanii pace den toate părțale și șede, numai ce le era grij[e] cum să vor ruga spre Dumnădzău. Atunce au izvoditu David împăratu *Psăltirea*, neavându nice o grije nice de o parte. Și de pururea făcea David pre învățăturile lui Dumnădzău, cumu-i era poronca, cum și sânгур Dumnădzău l-au lăudatu, cum spune în *Biblie*, dzăcând așa: «Aflat-am pre David a lui Iesei om iubit inimii mele, carele face toate învățăturile mele»” (f. 65^r) – καὶ τότε εὗρεν καιρὸν ἀναπαύσεως ὁ Δαβὶδ καὶ ἔγραψε τὸ Ψαλτήριον. Καὶ ἔκαμνε πάντοτε τὰ θελήματα τοῦ Θεοῦ, κατὰ τὸ εἰρημῆνον [πδ]/ Și atunci a aflat odihnă David și a scris *Psăltirea*. Și a făcut întotdeauna voile lui Dumnezeu (84).

d) Extensia despre urmărirea lui David de către Avesalom și despre moartea lui Avesalom nu se află în Kigalas, deci nici denumirea cărții sfinte. Evocarea acestor evenimente, precum și specificarea *cum spune Biblia*, aparțin traducătorului: „Și au părăsātu pre împăratul lor cel datu de Dumnădzău, pre David, și s-au rădicatu cu feciorul său, cu Avesalom. Ș-au gonit pre tată-său, pre David, și multe nevoi i-au făcut lui David, cum spune *Biblia*, până ce l-au aflat Ioăvu spândzuratu de păr într-un copaci // f. 69^v și l-au lovit cu sulița, de l-au omorât. Și atunce înc-au plânsu David multu după Ávesalom, pentru moartea lui, măcar că s-au fostu rădicatu pre tată-său. De ce, și pentr-aceaia au trimis Dumnădzău acea moarte mare întru oștile lui David. Ce trebuieu fieștecine, când face giurământ cu altul, să-ș țâie giurământul, ori cu mare, ori cu micu” – Διότι ἀφύνοντας τὸν εὐσεβῆ θεῖον βασιλέα τὸν Δαβὶδ, συνουστράτευσαν μὲ τὸν πατραλοῖαν Ἀβεσσαλὼμ τὸν υἱὸν του. Ἐτῆ ἔγιγεν καὶ εἰς τὸν καιρὸν τοῦ Σαοὺλ ὅταν ἐσκότωσε τοὺς Γαβαωνίτας [πς]/ Și părăsindu-l pe împăratul cel slujitor al lui Dumnezeu, David, s-a luptat cu lovitorul de tată, Avesalom, fiul său. Astfel s-a întâmplat și pe vremea lui Saul, când i-a ucis pe gavaoniți (86).

e) În alt loc, fragmentul corespondent există în Kigalas, dar nu și precizarea despre Sfânta Scriptură: „Așjidirea și singur Sólomon spune pentru sine și dzice în *Biblie*, la înțelepciunea sa, așa: «Singur Dumnădzău mi-au datu minte fără greșală, ca să cunoscu toată tocmala lumii și lucrul stihilor, începutul și svârșitul tuturor ailor și a vremilor»” (f. 77^r) – Ἐτι δὲ καὶ αὐτὸς οἱ ἴδιος Σόλομων λέγει περὶ τῆς σοφίας καὶ τοῦ πλοῦτου ὅπου τοῦ ἐχάρισεν ὁ Θεός. Ἐμοὶ δὲ δώση ὁ Θεός κατὰγνωστην εἰπὲν, καὶ ἀξιότατη [πβ]/ Și acesta însuși, Solomon, spune despre înțelepciune și despre bogățiile pe care i le-a dăruit Dumnezeu: mie mi-a dat Dumnezeu înțelegerea a toate, spune, și vrednicie (102).

f) Aceeași este situația și în cazul textului care urmează; fragmentul corespondent se află în Kigalas, dar referirea la Sfânta Scriptură nu există: „Și-l dusă la Ierusalim și să săvârși Iosia împărat cel milostiv și bun, cându i să împlusă 31 de ai de-mpărăția lui. Și-l îngropară cu cinste mare și-l plânsă tot Ierusalimul și toată Iudeea, cu mic, cu mare. Și încă mai multu l-au plânsu și l-au tânguitu Iremia prorocu, cum să spune și la *Biblie*” (f. 99r) – Καὶ εὐθὺς ἀπέθανε. Καὶ ἔκλαυσεν τὸν ὅλη ἡ Ἰουδαία. Καὶ περισσότερον τὸν ἐθρήνησεν ὁ Ἱερεμίας. Ἔθαψαν δὲ αὐτὸν μετὰ μεγάλης τιμῆς [σιγ]/ Și numaidacă muri. Și îl plânseră toată Iudeea. Și mai mult l-a tânguit Ieremia. L-au îngropat cu mare cinste (213).

g) În alt loc în care traducătorul folosește termenul *Biblie*, fragmentul nu se află în K [vezi σλδ] (234 prima numerotare): „Acestea ciudease au făcut Daniil proroc și-altele multe, cum spune în *Biblie*, la prorocistfiia lui” (f. 123v).

h) Într-o altă situație, fragmentul se află în Kigalas, dar nu este amintită denumirea Sfintei Scripturi: „Iară Pótoloméiu împărat, dac-au scosu acel vistiériu mari, și bogat, și nesăvârșit în veaci, care iéste *Bibliia*, rădăcina și începutul tuturor cărților, le au trimis pren toată lumea. Și-ș lăsă nume mare pre urmă și laudă de cătră toate limbile. Și pe dup-aceaia s-au săvârșitu și marele Pótoloméiu împărat, lăsându-ș pre urmă această romană” (f. 131r) – Ὁ δὲ βασιλεὺς Πτολεμαῖος, μετὰ πολλήν καιρὸν, ἀσθενῆσαι, καὶ αὐτὸς, ὡς ἄνθρωπος ἀπέθανε, καὶ ἀφῆκεν τοῦτο τὸ θεάρεστον, καὶ ἐξαίρετον ἔργον εἰς τὸν κόσμον εἰς αἰδίου μνήμη. Καὶ ἐθύμησιν του αἰώνιου [σιμ]/ Și Ptolemeu împărat, după mult timp, se îmbolnăvi și el, ca un om, muri, și lăsă această lucrare plăcută lui Dumnezeu și admirabilă, spre pomenirea veșnică. Și cinste în veci (240, prima numerotare).

i) Termenul corespondent nu apare nici în textul următor: „Și feacără începătură după Paștili ijdovești precum sângur Dumnădzău învăță pre Moisi, precum spune la *Biblie*, la cniga ce să chiamă *Ishuda* (Ieșirea), în 12 glave” (f. 538v). Întru-un singur caz în care apare termenul *Biblie* în traducere are echivalent referința din Kigalas cu termenul cu care se denumește Sfânta Scriptură în textul grecesc, ἡ Γραφή: (Despre Solomon) „Cum spune și la *Biblie*, cum i-au datu Dumnădzău înțelepciune multă și priceapere la inema sa, mai multă decât anina mării și decât năsărul pământului” (f. 75v) – Διὰ τοῦτο λέγει ἡ Γραφή, πῶς ἔδωσε Κύριος φρόνησιν τῷ Σολομόντο, σοφίαν πολλήν σφόδρα καὶ Χῶμα καρδίας ὡς ἡ Ἄμμος ἡ παρὰ τὴν θάλασσαν [ρα]/ Pentru că aceasta spune Scriptura, cum i-a dat Dumnezeu purtare bună lui Solomon, înțelepciune multă și puternică și multă inimă, cât nisipul mării (101).

2. Pentru a denumi Sfânta Scriptură, traducătorul utilizează de două ori și un alt termen, substantivul *Scrisoare* (fără niciun determinant), pentru care nu am găsit echivalent în textul grecesc (în textul a). În seria nouă a *Dicționarului limbii române* (ediția întâi), cuvântul *scrisoare* (DLR, s.v.) prezintă un sens general, ‘scriere (5)’, definit „ceea ce este scris ca rezultat al unei munci de elaborare, de redactare; text scris; lucrare originală cu caracter literar, științific etc.; spec. tipăritură; carte etc.”. În *Hronograf*, acest sens se referă la *Biblie* și este, foarte probabil, un calc semantic,

reminiscența cuvântului grecesc Γραφή ‘Biblia, Sfânta Scriptură’, întâlnit de traducător de mai multe ori în textul lui Kigalas. Probabil că această denumire a *Bibliei* se întâlnește mai ales în traduceri, nu era prea răspândită și nu pătrunsese între clasele mai puțin instruite. O fișare mai largă a textelor din epoca veche pentru ediția a doua a DLR ar putea scoate la lumină și alte atestări ale cuvântului cu acest sens. În *Hronograf*, termenul se află în contextele:

a) „Și să împlu acolea cuvintele, cum dzâce la *Scrisoare*, că cela ce face rău altuia, el cade mai apoi într-aceia răutate și cela ce întinde altuia cursă, singur să prinde într-însă și cela ce sapă groapă altuia, elu cu sine cade într-însă” (f. 115^v);

b) „Dară căce dzâce *Scrisoarea*, că Dumnădzău ieste întâiu învisu dentru morți? Ascultă, omule, aceștia toți carii audziși c-au-nvisu mainte de Hristos, nu sântu înviși mainte, căce că a- // f. 155^v ceia au învisu cu trupurele ceale putrede”.

3. În alte locuri, Sfânta Scriptură este numită *Svânta Scrisoare*. Aceasta este o traducere, parțial calchiată, a sintagmei grecești Θεία Γραφή, pe care am identificat-o în prima situație în pasajul corespondent, dar care nu apare în K și în al doilea exemplu. Sensul de ‘Biblie’ pentru termenul *scrisoare* nefiind atestat în DLR – cum am precizat anterior –, nu putem face aprecieri cu privire la circulația acestei denumiri în epocă. Probabil este o sintagmă care se regăsește mai mult în texte, în special în traduceri:

a) „Să nu vă hie despotăția și aleagerea cu price, și cu gâlceavă, și cu mânie, ce numai linu, și cu arătarea *Svintei Scrisori*, și cu răspunsuri aleasă” (f. 198^r).

Mai jos, pe aceeași foaie, apare altă denumire: „Să dea cunoștință svințâilor voastre, să puteț întări numele Svintâii Sale. Și mie, ca să pociu cunoaște ș-a înțeleage cuvintelor *Svintelor Scrisori*, carele veț grăi pre mare direptate” (f. 198^r) – Παρακαλῶ νὰ μὴν εἶναι ἡ διαλεξή σας μὲ ἔχθραν ἢ μὲ φιλονεικείαν, ἀλλὰ μὲ λόγια τῆς *Θείας Γραφῆς* [ση]/ Vă rog să nu fie dialogul vostru cu ură și cu contradicție, ci cu cuvintele Sfintei Scripturi (218, a doua numerotare).

b) „Și i să împlu și lui fapta și i s-au făcut precum au făcut și el creștinilor. Și să plini cuvântul *Svintei Scrisori*, de dzâce că Dumnădzău mult îngăduiești, iară mai apoi dreptu plăteaste” (f. 309^r) – Acest fragment nu are corespondent în K [σςθ] (269).

c) „De ce, făcând aceastea toate, vei plini și învătătura noastră, și a *Svintei Scrisori*, ce dzâce napreazi i teai i țărstvuiu (*i.e.* încordează și sporește și împărățește) și vei avea a-ți cumpăta împărăția cu destonicie și despre toț cu lăudare și cu cuvântare bună” (f. 604^v).

4. Denumirea Sfintei Scripturi este exprimată în alte două contexte prin același substantiv, dar la plural. În al doilea și în al treilea dintre exemplele care urmează, prin *Scrisori* au fost redade din textul grecesc pasajele τὰ Βιβλία și τὰ Βιβλία τῆς Ἐκκλησίας μας, în traducere „cărțile bisericii noastre”. Într-un alt caz (d) a fost tradusă exact sintagma cu substantivul și adjectivul la plural Θείαις Γραφαῖς. În principiu, prin *Scrisori* s-ar înțelege că este vorba despre textul *Bibliei*, dar este posibil ca, în acest caz, textul lui Kigalas să se refere și la alte cărți bisericești. Ca și în cazul anterior, se pare că și această denumire a circulat mai mult în textele traduse.

a) „Deci acestu lucru, cu tăciunii, nici în *Scrisori* nu să găsește, nici besearca nu foarte prii<me>ște, ce să aude den bătrâni povestindu” (f. 10^r);

b) „Den vreamे ce ești tu acela, pre seamne ești și prostu den carte și nu înțalegi ce spun *Scrisorile* svintei besearci, de dzâci cuvintele ca acestea” (f. 331^r) – Ἐπειδὴ καὶ σὺ ἦσαι ἐκεῖνος, ὁμοιάζει ὅτι ἦσαι ἀγράμματος, καὶ μὴ ξεύροντας τὶ διηγῶνται τὰ *Βιβλία τῆς Ἐκκλησίας μας*, λέγεις αὐτὸ [τιε]/ Întrucât tu ești acela, pare că ești neînvațat și necunoscând ce arată cărțile bisericii noastre, spui aceasta (315);

c) „Când vei ceti cnigele și vei socoti bini *Scrisorile* și ți să va destupa firea capului cea întunecată” (f. 526^r) – Ὅταν ἀναγνώσης τὰ βιβλία καὶ καρποφορηθῆς πῶς ὁ Πατὴρ λέγει [σοα]/ Când citești cărțile și te înrodnicești, că Tatăl spune (471);

d) „Cunoașteți bine dentru *Scrisori* cum Dumnădzău feace pre om, zădirea mânelor sale, den pământ” (f. 527^v) – Γινώσκετε καλὰ ὅπο τὰς *Θείαις Γραφαῖς* πῶς ὁ Θεὸς ἔπλασεν τὸν πρῶτον ἄνθρωπον ἐκ τῆς γῆς [σογ]/ Cunoașteți bine din Sintele Scripturi că Dumnezeu l-a creat pe primul om din pământ (473).

5. Denumirea pe care traducătorul o utilizează cel mai frecvent atunci când se referă la Sfânta Scriptură este sintagma cu substantivul și determinantul la plural, *Svintele Scrisori*. Această denumire apare de aproximativ cincisprezece ori. În multe dintre aceste situații, în textul grecesc nu există un cuvânt sau o sintagmă care să fi fost traduse ori calchiate, dar în câteva locuri am identificat următoarele echivalente: η Γραφή („Biblia, Sfânta Scriptură”) (pentru b), η Θεία Γραφή (pentru c) (*id.*, cu diferența că este precizat și adjectivul, Θεία *sfânta*), η Θεόπνευστος Γραφή (pentru e) („dumnezeiasca Scriptură”). Faptul că adesea această sintagmă apare fără echivalent grecesc credem că este un indiciu al realității că astfel era denumită *Biblia* cel mai frecvent în epocă, atât de către clerici, cât și de laici. În special clericii probabil că preferau în mod frecvent un termen care să includă cuvântul *sfânt* (cu varianta *svânt*). Pluralul substantivului, *Scrisori*, se referă, cel mai probabil, la cele două părți ale Bibliei, Vechiul și Noul Testament (numite în limba veche, între altele, și *pravile* în *Hronograf*). Oare aceasta era denumirea pe care o foloseau și clasele mai puțin instruite? Este posibil. Prin utilizarea de către preoți, călugări și cei care știau carte, această sintagmă va fi pătruns și în rândul oamenilor simpli. Că această denumire se referă la cărțile din Vechiul și din Noul Testament, reiese și din textul l), „toate *Svintele Scrisori* și vechi, și noă”.

În *Hronograf den începutul lumii* (MS. 3517), raportarea la *Biblie* cu această denumire se realizează fie printr-o incidentă în care se face trimitere la *Biblie*, „cum spun Svintele Scrisori”, fie prin referire directă, întrucât cele narate sau exprimate în context sunt episoade sau învățături din *Biblie*:

a) „Și acelu fecior a văduvei, cum spun *Svintele Scrisori*, au fostu Iona prorocu” (f. 82^r);

b) „Fiule, să nu pui cuget rău nici o dănăoară la inema ta pentru cuvintele *Svintelor Scrisori*, cum ai cetit și-ai aflat și tu dzicându, că cela ce miluiește mișelul, împrumutează

pre Dumnădzău. Că toate cuvintele *Svintelor Scrisori* sântu adevărate, cum vedzi și tu astădz?” (f. 96^r) – Νὰ μὴν ἔχη εἰς τὴν καρδίαν του λογισμοὺς, καὶ νὰ ἀπεστῆ τὴν *Γραφήν* ὁποῦ λέγει [σισα]/ Să nu aibă în inimă cugetări, ci să asculte Scriptura, care spune (211).

c) „Carele dentru proroci, sau dentru praviinih (*i.e.* drepti), sau dentr-alți bărbați svinți de pentru carii să scriu în *Svinteli Scrisori*, carele dentr-aceștea toți, den fată curată deaviță fu născut?” (528^v) – Ποῖος ποτὲ ἅπὸ τοὺς δικαίους, ἢ Προφήτας, ἢ ἁγίους ὁποῦ ἱστορεῖ ἢ *Θεία Γραφή* ἀπὸ γυναικῶν μόνην, παρθένον ἐγγυνθήη; [σοδ]/ Cine, vredată, dintre drepti, profeți sau sfinți, cum spune Sfânta Scriptură, din femeie fecioară a fost născut? (474).

d) „Iară când să împlură patruspreace ai de împărăția marelui Costantin, feace despotăție mare preafericit papa Silvestru și pricină den *Svintele Scrisori*, cu un jidovu vrăjitor mare, pre anume Zamvri, și încă cu unsprădzeace jidovi agiutori lui, ce să afla pre lângă Zamvri, tot cărtular[i] aleși și învățaț, ca și Zamvri. Ce, cu agiutoriul lui Dumnădzău, i-au covârșit // f. 180^r și i-au supus cu multe învățături și mărturii dentru *Svintele Scrisori*” – Ὁ μακαριώτατος Πάπας Σιλβέστρος (...) ἔκαμην διαλέξιν τῆς πίστεως με ἕναν περιβόητον μάγον, ἑβραῖον, Ζαμβρηὴν τὸ ὄνομά του. Καὶ χάρι τι Χριστοῦ ἀπέδειξέ τους με μαρτυρίας τῆς *Θείας Γραφῆς*, πάντα τὰ ἄρθρα καὶ δόγματα τῆς πίστεώς μας [σα]/ Fericitul papa Silvestru (...) a făcut dialog de credință cu un faimos vrăjitor evreu, Zamvri pe numele său. Și, prin puterea lui Hristos, a arătat cu mărturii din Sfintele Scripturi, mereu cu canoane și dogme ale credinței) (201).

e) „Să vie naintea mării împărăției tale, să ne aleagem cu dânsul cu mărturiile *Svintelor Scrisori*, a proroci, ș-a apostoli” (f. 197^v) – νὰ ἔλθῃ ὁ θεήλατος Ἄρειος (...), νὰ σταθῆ εἰς τὸ μέσον, νὰ συντύχωμην καὶ με μαρτυρίας τῆς *Θεόπνευστου Γραφῆς* νὰ τοῦ ἀποδείξομην [σιζ]/ Să vină rău-vorbitorul de Dumnezeu Arie (...) să stea în mijloc, să vorbim și cu mărturii din Sfânta Scriptură să-i arătăm (217).

f) „Și-i spunea oteții în tot chipul den *Svintele Scrisori* și tot nu putea să-l pleace, să hie pravoslavnicu creștinu” (f. 198^v) – δὲν ἠθέλησε νὰ γυνῆ χριστιανὸς [σιη]/ Nu voia să devină creștin (218, a doua numerotare). Pentru denumirea din acest text nu există un echivalent în Kigalas.

g) „Iară pe după ce s-au botezat Svinție Sa, fiindu intrupat de 30 ai om de vârstă, Domnul nostru Iisus Hristos, cum spun *Svintele Scrisori*, marsă spre Galilea și vestiia veastea împărăției ceriului” (f. 154^v) – Μετὰ δὲ τὸ βαπτισθῆναι, καὶ πειρασθῆναι ὑπὸ τοῦ σατανᾶ, καὶ νικῆσαι τὸν πειράζοντο, ἐπήγην εἰς τὴν Γαλιλαίαν, ἐκήρυσσε τὸ Εὐαγγέλιον τῆς Βασιλείας [ρξη]/ După ce s-a botezat și a fost ispitit de diavol și a învins ispitirea, a mers în Galileea, a vestit Sfânta Evanghelie a Împărăției (168). Nici în acest text nu apare denumirea echivalentă în textul grecesc.

i) „Ș-au fostu dzăcându cum nu mai iēste Înviere, să mai învie morțai, cum spun *Svintele Scrisori*, nice Giudețu, să mai învie să să giudece la Giudețu” (f. 248^r) – Τινὲς τὸν Θεὸν μὴ φοβούμενοι ἐξέφωνησαν πῶς δὲν εἶναι Ἀνάστασις, οὔτε κρίσις

[σνη]/ Unii netemători de Dumnezeu vorbeau că nu există Înviere, nici Judecată (258). Nici în acest text din Kigalas nu apare denumirea textului sacru.

j) „Iară Svântul săboru l-au biruitu cu cuvintele *Svintelor Scrisori* ș-au arătat adevăratu că Hristos, carile au născut dentru Preacesta Preacurata Măriia, acela au fostu și mai deinte de veaci născut dentru Tatăl și Dumnădzău și ieste adevărat și Dumnăzău, și omu, într-o edinu <ubo ipostasă i vodoiastestvu> (*i.e.* una singură ipostasă și în două firii)” (f. 252^r) – ἀλλ’ αὐτή ἡ ἀγία Σύνοδος τὸν ἐβρόντησε. Καὶ ἀπέδειξαν λαμπρῶς, καὶ ἐκύρουσαν ὅτι ὁ αὐτός Χριστός (...) ἐγυνήθη ἀπὸ τὴν παρθένον Μαρίαν [σξα]/ Dar acest sfânt sinod, l-a certat. Și a arătat în mod strălucit și a vestit că Hristos s-a născut din Fecioara Maria (261). În acest text din Kigalas, de asemenea, nu există termen care denumește Biblia.

k) „Iar svântul săboru i-au // f. 260^v rămas cu *Svintele Scrisori*, că Tatul, și Fiul, și Duhul Svântu sintu în trei obraze și un Dumnădzău” – În K [σξξ] (267) nu apare denumirea Sfintei Scripturi.

l) „Împărate, să știi împărăția ta, că aflăm la *Svintele Scrisori* cum Svântul Apostol și Evanghelestu Lúca au fost zugrav și încă foarte meșter mare de aceasta treabă, cât n-au fostu având potrivnic” (f. 339^r) – Καταρχᾶς ἀπὸ τὸν καιρὸν τῶν ἀγίων Ἀποστόλων, ὁ Εὐαγγελιστῆς Λουκᾶς ἐπειδὴ ἦτον ἄριστος ζωγράφος, εὐρίσκομην πῶς ἔτει ζῶντος τῆς Παναγίας εἰς τὴν γῆν ἐζωγράφησε τρεῖς εἰκόνας εἰς τὴν μὀρφωσι τῆς [τκα]/ Încă din timpurile Sfinților Apostoli, Evanghelistul Luca, deoarece era un pictor talentat, găvind-o în viață pe Maica Domnului pe pământ, a zugrăvit trei icoane cu chipul ei (321); nici în acest text nu este prezentă denumirea Sfintei Scripturi.

m) „Iară de să va cerca amăruntul toate *Svintele Scrisori* și vechi, și noaă, spun și învață pentru întruparea lui Hristos” (f. 555^v) – În K [φβ] (502) nu se află denumirea Biblii.

n) „Au nu ai înțales, ome, dentru *Svinteli Scrisori*, că Dumnădzău au fost stându în mijloc a dumnădzăi? Pre oameni au făcut Domnul dumnădzăi, precum și David, la psalómi dzâce: «Noi dumnădzăi sântem toș»” (f. 562^r).

o) „Aicea însămnămu pre puțân pentru curata Fecioară prisnodeavo (*i.e.* nepătata) Măriia și pentru iscusănie, ce au avut svințiia sa trupeaște, fără darul dumnădzăiescu ce au fost lăcuitor întru însă, precum spun *Svinteli Scrisor*” (f. 580^r).

p) „Aceasta scrisăm pre puțân aicea, ca să poată și fiiece creștinu vârsta și chipul cel svântu a Preacuratei, precum am aflat și noi den *Svinteli Scrisori* de la dascalii svintei besearici. Iară deplinu poveastea precum au născut pre Domnul Hristos, și pre ce vream, și când, scris-am mai întâiu, pre urmă, la împărăția lui Ávgust chésariu” (f. 580^v).

r) „Iară hrana sufletului dentru *Svintele Scrisori* nascu sufletului tot bucurie și vesălie și-l face hodotaițu (*i.e.* mijlocitor, sol) de împărăția ceriului și den tleanie (*i.e.* stricăciune) întru netleanie (*i.e.* nesticăciune) și întru viață veacinică (...). Pentru care lucru, fiule, sâleaste cu poftă sufletească a cetirea pururea și a înțaleagerea *Svintelor*

Scrisori, carele sânt curățanie și luminare sufletului și naslajdeniia (*i.e.* moștenirea) ceriului și fericire. De ce, făcând aceastea toate, vei plini și învățătura noastră, și a *Sfintei Scrisori*, ce dzâce napreazi i teai i țărstviuu (*i.e.* încordează și sporește și împărătește) și vei avea a-ți cumpăta împărăția cu destonicie și despre toț cu lăudare și cu cuvântare bună” (f. 604^v).

6. Într-un alt context, textul sacru este denumit cu pluralul substantivului *scrisoare*, precedat de adjectivul *dumnădzăieștile*, utilizat ca un epitet. În mod neașteptat, echivalentul în textul grecesc este Θεία Γραφή, însă, așa cum am arătat într-un exemplu anterior (5e), în Kigalas există și sintagma η Θεόπνευστος Γραφή². Și această denumire este una care se pare că se regăsește mai ales în textele traduse, dar probabil că uneori era folosită și oral de clerici și laici mai învățați:

„Deci nice odănaoară împărățâili Iérusalímului cu pace n-au fost despre alte limbi, ce tot cu nepăci, și cu netocmă, și cu scrâșcare de neviiață, și și până în dzua aceasta, precum scriu *dumnădzăieștili Scrisor*” (f. 529^r) – Καὶ ἕως τὴν ὥραν μαρτυροῦσιν οἱ Ἱστορῳίαις τῆς Θείας Γραφῆς [σοδ]/ Și până acum mărturisesc istoriile Sfintei Scripturi (474).

7. În alte locuri, denumirea Sfintei Scripturi este în slavonă, *Pisanie*, precedată de un adjectiv *dumnădzăiasca* (de două ori), *svânta*, iar în textul grecesc, în una situațiile în care apare epitetul *dumnădzăiasca*, am identificat sintagma Θεία Γραφή. În DLR (*s.n. pisanie*) nu există sensul referitor la textul sacru, ci numai cel de „inscripție (votivă) sculptată în piatră sau pictată la intrarea unor biserici, pe lespezile unor morminte etc., cuprinzând o invocație religioasă, numele ctitorului, motivarea zidirii sau alte date asupra monumentului respectiv”, cu o o singură atestare, din anul 1698.

La fel ca și denumirea anterioară, și aceasta era, cel mai probabil, în uzul clericilor și laicilor care aveau contact cu cărțile bisericești (în slavonă):

a) „Iară pe după ce-l veți cunoaște că năpăstuiște, faceți-i ca unui vinovat, cum i să cade, după pravila giudețului, și scoateți rrăul de la mijloc, căce că cu cuvintele lui ceale pârășești pre pizmă au făcut moarte la inema sa spre fra- // f. 546^r te-său, den vreama ce l-au pârât cu asupreală, ca să-l bage la rrău și la nevoie. Precum și *dumnădzăiasca Pisanie* dzâce că, oricarele va fi vârsătoriu de sângele omului, pentru sângele aceluia și sângele lui să să vearsă” – Καθὼς λέγει ἡ Θεία Γραφή: Ὁ ἐκ χέων αἷμα ἀνθρώπου (...) [ου]/ După cum spune Sfânta Scriptură. Din sângele omului (...) (406);

b) „De ce, iarăși încă până a nu zidirea Dumnădzău pre Adam, au socotit cum pre după ce-l va zâdi, să meneaște la mijlocu, pentru întruparea Fiiului Său cel sângur născut, Domnul nostru Iisus Hristos, carele era den Părintele născut, mainte de veaci,

² Fiind un compus, în greaca antică, bizantină și post-bizantină terminația este -ος și pentru adjectivele la feminin. În GHIOVANIS se prezintă formele în -ος pentru masculin și feminin și în -οv pentru neutru. Mulțumesc pentru confirmare și pentru explicații traducătoarei Laura Paraschiva Enache.

precum să scrie și la svânta și dumnădzăiască *Pisanie* săveat preaveacinii (*i.e.* sfatul dinainte de veci)” (f. 553^v);

c) „Zăditoriul nostru, de-nceput pre lume, n-au făcut nescari oameni mult, să să aleagă roada, să dzacă că unii sânt făcuț den lut galbănu și alțai den țărână neagră, ce feace numai pre omul dentâiu, pre pârvo zdannago (*i.e.* cel întâi zidit), Adam, tot de un pământ, și-i deade după *Svânta Pisanie*, ce dzâce: Brenie zdateliu jivo sozdav vlojimi plătă i costi idihanie i jiznă (*i.e.* Ziditoriul, tina zidind-o vie, au pus mie carne și oase și suflare și viață)” (f. 599^r).

8. Într-o altă situație, Sfânta Scriptură este denumită tot în slavonă, ca și anterior, dar cu sintagma *Bojestăvmaa Pisanie*, iar în textul grecesc echivalentul este, de asemenea, Θεία Γραφή. Probabil că în special clericii, călugări și mireni, dar și unii laici cu știință de carte utilizau această sintagmă: „Iară toată *Bojestăvmaa Pisanie* (*i.e.* Dumnezeiasca Scriptură) ieste plină de cuvinte de mărturii pentru venirea lui Hristos de pre pământ, și pentru întruparea, și pentru chinurile, și moartea, și Învierea” (f. 528^v) – Ἀμμή ὅλη ἡ Θεία Γραφή εἶναι γεμάτη ρῆσιν πρὸς μαρτυρίαν τῆς παρουσίας τοῦ Χριστοῦ [σοδ]/Dar toată Sfânta Scriptură este plină de mărturia Întrupării lui Hristos) (474).

9. Tot în slavonă este denumirea textului sacru și în următorul paragraf, *bojestăvnele* (*i.e.* dumnezeieștile) *Pisanii*, dar cu utilizarea la plural atât a substantivului, cât și a adjectivului, ceea ce ne indică faptul că traducătorul se gândea în ansamblu la cărțile Vechiului și Noului Testament. Această sintagmă va fi circulat între clerici și laici cunoscători de slavonă și probabil că uneori era folosită ca un reflex lingvistic, așa cum era și sintagma *otce naš* (începutul din *Rugăciunea domnească*) (vezi Camară 2020, 47):

Ce, fiule, cinstea mea despre tine îm va fi când vei fi înțeleptu, când vei fi nevoitor să te afli curat lui Dumnădzău și vei face învățăturile lui, și-ț vei împodobi chipul tău cu bunătați, de dobro deateliu (*i.e.* faceri de bine) și când vei ceti *bojestăvnele* (*i.e.* *dumnezeieștile*) *Pisanii* cu carele să lumineadză sufletul tinerilor și-ț vei face toate lucrurile înțeleapte și tocmite (f. 606^v).

III. În textul *Hronograf den începutul lumii* (MS. 3517), traducătorul, în opinia noastră Nicolae Milescu Spătarul, utilizează, în diferite contexte, mai multe denumiri atunci când se referă la Sfânta Scriptură: 1. în zece situații apare termenul *Biblie*, care numai într-un singur caz are ca echivalent termenul ἡ Γραφή din Kigalas; 2. cuvântul *Scrisoare*, foarte probabil, un calc semantic, reminiscența cuvântului grecesc Γραφή „Biblia, Sfânta Scriptură”; 3. sintagma *Svânta Scrisoare*, o traducere, parțial calchiată, a sintagmei grecești Θεία Γραφή; 4. pluralul *Scrisori*, căruia îi corespund în textul grecesc echivalentele τὰ Βιβλία și τὰ Βιβλία τῆς Ἐκκλησίας μας („cărțile bisericii noastre”), iar într-un alt caz a fost tradusă exact sintagma cu substantivul și adjectivul la plural Θείαις Γραφαίς; este posibil ca, în acest caz, textul lui Kigalas să se refere și la alte cărți bisericești; 5. sintagma cu substantivul și determinantul la plural, *Svintele Scrisori* (apare de aproximativ cincisprezece ori); în multe dintre aceste situații, în textul grecesc nu există un cuvânt sau o sintagmă care să fi fost traduse ori calchiate, dar

în câteva locuri am identificat următoarele echivalente: η Γραφή („Biblia, Sfânta Scriptură”), η Θεία Γραφή (*idem*, cu diferența că este precizat și adjectivul, Θεία „sfânta”), η Θεόπνευστος Γραφή („dumnezeiasca Scriptură”); pluralul substantivului, *Scrisori*, se referă, cel mai probabil, la cele două părți ale Bibliei, Vechiul și Noul Testament; 6. sintagma *dumnădzăieștili Scrisori* care are ca echivalent în textul grecesc sintagma Θεία Γραφή; 7. denumirea în slavonă *Pisanie*, precedată de un adjectiv, *dumnădzăiasca* (de două ori) și *svânta*; în textul grecesc, într-o situație în care apare epitetul *dumnădzăiasca*, am identificat sintagma Θεία Γραφή; 8. sintagma în slavonă *Bojestánnaa Pisanie*, iar în textul grecesc echivalentul este, de asemenea, Θεία Γραφή; 9. tot în slavonă, denumirea *bojestánnele* (*i.e.* dumnezeieștile) *Pisani*, care indică faptul că traducătorul se gândea în ansamblu la cărțile Vechiului și ale Noului Testament.

Erau utilizate în epocă aceste denumiri? O parte dintre ele erau cunoscute de către clerici și laici învățați, unele mai mult de clerici, altele mai mult de laici, iar o parte probabil că pătrunseseră și în rândul claselor mai puțin sau deloc instruite. În orice caz, *Hronograful den începutul lumii* (MS. 3517), fiind tradus de un mare cărturar, poliglot, de tip enciclopedic și, totodată, cu o bună cunoaștere a problemelor religioase, constituie o sursă absolut specială, din care am aflat principalele denumiri pentru Sfânta Scriptură, așa cum erau ele în cultura veche, adică nouă modalități de numire a textului sacru, cum am prezentat aici.

Bibliografie

A. Izvoare

- B1688 = *Bibliia Dumnezeiasca scriptură vêche și noauă*, București, 1688, în *Monumenta linguae Dacoromanorum. Pars VII. Regum I, Regum II*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2008.
- K = Mattheos Kigalas, *Νέα σύνοψις διαφορών ιστοριών ἀρχομένη ἀπό κτίσεως κόσμου* (...), tipărit în anul 1650, la Veneția.
- MS. 45 = Manuscrisul rom. nr. 45 de la Filiala din Cluj a Bibliotecii Academiei Române; conține traducerea Vechiului Testament efectuată de Nicolae Milescu Spătarul, copiată de Dumitru din Câmpulung; în *Monumenta linguae Dacoromanorum. Pars VII. Regum I, Regum II*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2008.
- MS. 4389 = Manuscrisul rom. nr. 4389 de la Biblioteca Academiei Române; conține traducerea Vechiului Testament realizată (probabil) de Andrei Panoneanu; în *Monumenta linguae Dacoromanorum. Pars VII. Regum I, Regum II*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2008.
- MS. 3517 = Manuscrisul rom. nr. 4317 de la Biblioteca Academiei Române, care conține prototipul copiilor traducerii *Hronograf den începutul lumii* (fără foile de la început).

B. Literatură secundară

- Camară, Iosif *Rugăciunea Tatăl nostru în limba română. Studiu istorico-filologic*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2020.
- Cernovodeanu, Paul, *Studiu introductiv*, în *Cronograf tradus din grecește de Pătrașco Danovici*, ediție îngrijită și cuvânt înainte de Gabriel Ștrempel, *Studiu introductiv* de Paul Cernovodeanu, București, Editura Minerva, vol. I (1998), vol. II (1999).
- DA = *Dicționarul limbii române* sub conducerea lui Sextil Pușcariu, tom. I, partea I: *A-B*, București, Librăriile Socec & Comp. și C. Sfetea, 1913.
- DLR = *Dicționarul limbii române*, tomul VIII, partea a 2-a, Litera *P*, *Pe-pânar*, Editura Academiei, București, 1974; tomul X, partea a 2-a, litera *S*, *Scladă-semînțurie*, București, Editura Academiei Române, 1987.
- Dragomir, Mioara, *Hronograf den începutul lumii (ms. 3517). Studiu lexicologic*, vol. I, *Descrierea lexicului. Raportare la lexicul din traducerile mitropolitului Dosoftei. Raportare la lexicul epocii*, vol. II, *Aplicarea conceptului de bază psihologică/ spirituală în lingvistică și filologie. Hronograful este traducerea lui Nicolae Milescu Spătarul*, Iași, Editura Doxologia, 2017.
- Dragomir, Mioara, *Hronograf den începutul lumii (ms. 3517). Probleme de filologie*, Iași, Editura Trinitas, 2007.
- GHIOVANIS = Γιοβάνης Χρήστος, *Νέο λεξικό θησαυρός όλης της ελληνικής γλώσσας, Αθήνα, Παγκόσμιος εκδοτικός οργανισμός* (f.a.).
- Mihăescu, Doru, *Cronografele românești*, București, Editura Academiei Române, 2006.